

Enɛ tɛ o, arɛ tɔi, arɛ

gɔn mbɛti nɛ nu

Bhogoto

Lêgê tî diköngö na süngö mbëtî
na yângâ tî Bhogoto

**na kôzo tënë na fängö ndâ tî tënë
na yângâ tî sängö**

Ndokua tî yângâ tî bhogoto
na Carnot

Ce guide est une publication de la SIL et ACATBA, en collaboration avec le Ministère de l'Education Nationale et de l'Enseignement Supérieur.

Première édition, (expérimentale) 2017, 20 exemplaires
Deuxième édition, 2021, 500 exemplaires

Les illustrations, utilisées avec permission, sont l'œuvre des artistes suivants:
Polo, Lapino, Susan Rose, Jean-Marie Boayaga, Ernest Mbanji Bawe.

L'orthographe expérimentale de Bhogoto (Carnot) a été approuvée par l'Institut de Linguistique Appliquée (ILA) de l'Université de Bangui.

ACATBA,

B.P. 1990 Bangui, République Centrafricaine

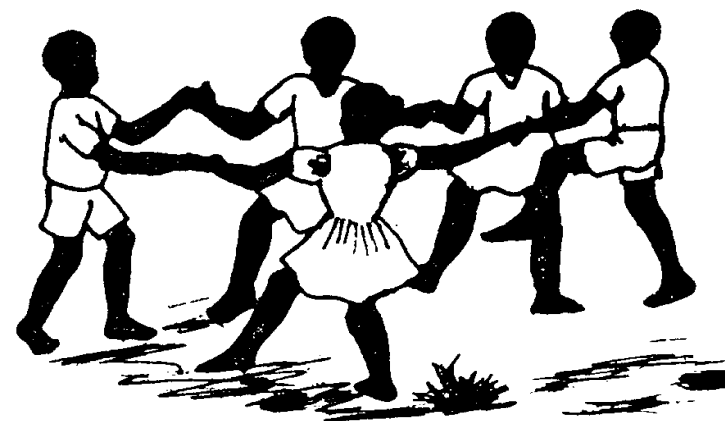
© 2021 ACATBA et SIL International

Credo Bhogoto wala mama tene ti ndokua ti Acatba Bhogoto

Alingbi a bhogoto a mai na ya ti mabe,
ala bian saraŋgo ye ti ala, ala mai na lege ti mosoro nga na nzoni
duti, ala sara songo na azo ti mara nde nde kue.

Ŋgawen ne bhandi tom mɔɔ ACATBA ine wikpai
mbeti kɔ Sɔ ne nu Bhogoto ba pataa nɛɛ:

Dee ende dɛɛ Mbeti kɔ Sɔ ne nu bhogoto,
a kpai bhogoto o,
o dheŋ o kɔzaŋ kɔɔdhɔɔmɔ,
o kpai dɛmɔɔ tɛ wo o,
o doo o ne kpamɔ,
o doo o ne dededoonu ine wire o fet.

Diŋ, wire fet remɛ mɔ gɔn mbeti walaa ɔ tɔi mbeti
ne nu bhogoto gere

Dhikan kɔ wipɛ kpainyɔɔ Luke 8.4-15

4 Gbadɔkɔgiriwire o kire ŋɔɔn dhenɣere o ndaŋ ndaŋ mɔi kate Zezii, naa tɔ dhikan kɔ ɔ hoo o ende: 5 «Ŋma wire nɛ fɔ gene pɛ

kpainyɔɔ. Ŋgimɔ naa pɛ nɛ kpainyɔɔɔi, kɔ ŋmaa o aa nu kariwaa, nɛ wire o ŋma, nɛ nɛ o gɔm fet. 6 Ŋmaa o aa zuta, nɛ nu dɔɔ sɛnɛɛ nɛ. Ŋgimɔ ndoo hɔɔ o, ndoo koti o domne ri bɛnɛ.

Wewerii pɛ nɛ kpainyɔɔ tɛ fɔ kɛɛ

7 Ŋmaa o aa poosaŋ tetɛn o, tetɛn oi dhenɣɛ inɛ kpainyɔɔ oi ndaŋ, nɛ tetɛn oi kpe zu wo o. 8 Ŋma kpainyɔɔ oi aa tɛ dedenu, ndoo hɔ o, o wai o gɔɔŋmaandaŋ (100).» Zezii mɔ tɔ weeni hɔɔɔ, naa tɔ nɛ ŋgagɛɛ ende: «Wire nɛ zɛɛ mɔ zeɪ wen, naa zeɪ!»

Dom dhikaanɛ e ge? Domdhikaanɛ ende: «Kpainyɔɔɔi, nɛ wen kɔ Sɔ. 12 Kpainyɔɔ o nɛ aa kariwaa, nɛ wire o nɛ zeɪ wen oi, nɛ Zaboro tɛ ba yunɛ kɔ sɛɛ wo o, bedaa hoo kɔ dhɔɔmɔ, hoo kpasi o. 13 Ŋmaa o nɛ aa zuta nɛ nu dɔɔ sɛnɛɛ nɛ, nɛ wire o nɛ zeɪ wen oi, nɛ sɛɛ wo o doo nɛ toite, weeni re kɔ sɛɛ wo o nɛ, o kɔ dhɔɔmɔi domne bebenɣimɔ. Mɔɔ wesɛɛ mɔ hɔ koo bɛɛ Sɔ o. 14 Ŋmaa o nɛ aa poosaŋ tetɛn o, nɛ wire o nɛ zeɪ wen oi, o kii sɛɛ wo o, wɔkpamɔ inɛ wɔ mɔɔ zunu o nɛtɛ nɛtɛ gana zu wo o, hɔɔɔ o wai dedewaraa o nɛ. 15 Ŋmaa o nɛ aa tɛ dedenu, nɛ wire o nɛ zeɪ wen oi dewenɛ nɛ desɛɛ. O pam wen oi dewenɛ, o wai dedewaraa o.»

Kôzo tɛnɛ

Asâra bûku sô tɛtɛ âzo sô atene yângâ tɛ bhogoto na ahînga tɛ dîko na tɛ sù yângâ tɛ bhogoto. Mbɛtɛ sô ayeke mû mabôko na âla, sɛ âla lîngbi tɛ sù na tɛ dîko yângâ tɛ kôdôrô tɛ âla mvenî.

Na tɔngôndâ tɛ bûku sô, afa pekô tɛ âyê kûê na sângô, me na ndânî, afa pêko tɛ âyê kûê na Bhogoto. Âla lîngbi tɛ wara ôko mbɛtɛ sô na yângâ tɛ farânzi ngâ.

Âlesöon ôko ôko ayeke na mbai sô âmbênî Bhogoto mvenî sɛ asû nî. Na mândängö-yê sô atondâ nî yeke yeke na ndô tɛ ayê sô âla mvenî ahînga awe. Na ndô kugbê-mbɛtɛ 24, fadê wamândängö-yê adîko mbênî mbai ngâ na âmbênî mato sô afa taâ mosoro tɛ yângâ tɛ Bhogoto. Na ndâ tɛ mândängö-yê sô, fadê lo hâka hîngängö-yê tɛ lo na lêgê tɛ kêtê kizamä sô ayeke mû na lo lêgê tɛ wara mbênî “attestation”.

Töngana wamândängö-yê asâra âyê na lêgê sô mbɛtɛ sô afa, fadê lo hînga lêgê tɛ dîko na tɛ sù yângâ tɛ Bhogoto hîo gî lo mvenî (atâa wafängö-yê amû na lo mabôko pɛpɛ). Fadê âla wara âkîringö na tɛnɛ (wala ârɛponse) sô alîngbi na âkua kûê sô ayeke na yâ tɛ mbɛtɛ sô gî na ndô tɛ kêtê mbɛtɛ sô ayeke na yâ nî.

Aleke âgîrisängö-yê sô ayeke na yâ tɛ kôzo bûku nî sô na yâ tɛ lo sô awe.

Î sambêla nzônî mândängö-yê na âzo kûê sô ayê tɛ manda pendere yângâ tɛ kôdôrô sô. Î yeke kû na ngîa tɛ yamba âyê sô ayeke na lêgênî pɛpɛ, töngana âla yê tɛ fa na î. Ala tokua mbɛtɛ na molongo tɛ singa +236 75.01.61.14.

Nzônî dîkôngö-mbɛtɛ!

Âwasärängönî

Tënë tî li nî

Mîngi tî âconsonne na âvoyelle na yângâ tî Bhogoto ayeke lêngêoko na finî kodê tî sùngö sängö. Kodê tî sùngö âla na sängö tî kôzo ayeke ndê, me fadê mo hînga nî sêngê.

1. Âvoyelle

2. Âconsonne

a	kara	hötö	o	mboro	makâko
e	te	kêkê	u	ku	gerê
i	dile	bâmarä			
b	berɛ	kangu	nd	ndaa	bägara
d	dile	bâmarä	ŋg	ŋgere	vâla
f	fara	gbogbo	gb	gbo	Koro ye
g	gogo	teme	ŋgb	ŋgbere	buruma
g	gere	sêngê	z	zan	gigi
gb	gbare	dödörö	p	paa	zeme
h	he	vo	r	re	ködörö
k	ku	gerê	s	sunu	sindi
kp	kpa	wara	t	toro	mbo
l	laa	bongo	v	vale	da tî anyäma
m	minimini	nyâön	w	wara	kpoka
mb	mboro	makâko	y	yere	ngba
n	nam	sëwä	z	zawa	kârâkö

Hânge! Mo bâa âmbupa (= mots) sô: **gere wirɛ**, na **gi kpoo**.
Asû “gere” na “gi” na “u” âpe! Sô atene, “guere” na “gui” ayeke na lêngê nî âpe.

20_____

25_____

29_____

30_____

32_____

33_____

37_____

40_____

47_____

49_____

50_____

- ♦ Gɔ ba sadhe he mɔ ne
 - ♦ Toro baa fɛŋgenyinee nyɔŋ ne dhɔɔ
- ♦ Yɔɔ kɔ Gaizeine baa gɔ
 - ♦ Me nyɔŋ dorenyee ne nyee de nu me ne
 - ♦ Tɔ lanƙpaŋ bhɔnɔ beehoro
 - ♦ Raa ne riwaa iŋ hurɔ tuwɔ ne
- ♦ Kpɔɔ ze mbɔi zɔɔ ne
- ♦ Dhaŋmaa nɔ kɔ bene
- ♦ Zeme we ta wee
 - ♦ Beehee ndaŋ ba bhiɛ ne
- ♦ Me ŋgoi zoro wene ne me fan gen
- ♦ Zambere zi gan gɔ ne
- ♦ Dɔɔ ɔi bem bene dirɔm ne
- ♦ Pɛɛkɔkɔ hɛɛ kɔkɔ
- ♦ Bedo hɔ do
- ♦ Kpɔɔ doro gbɛ bambedhem
- ♦ Kpaa kɔ taatu kɔ tuusudhu ɔɔ wɔ

Kua mo su na Bhogoto

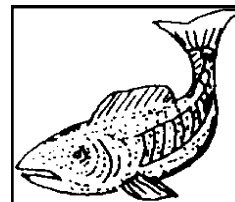
11_____

15_____

18_____

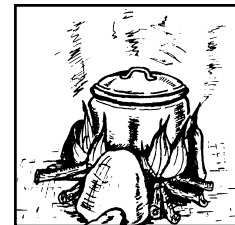
Âmbênî kêtê tènè:

1.

Na sängö tî kôzo, asû mbupa (= mot) sô tôngasô: **soussou**

Na finî sängö, asû nî tôngasô: **susu**

Na yângâ tî bhogoto, asû mbupa sô tôngasô: **kusi**

Mo baa, asû nî na “**s**” ôko. Asû nî na “**u**”, asû nî na “**ou**” äpe. Âmbênî mbupa sô akpa terê na “**kusi**”: **puti, sunu, usi, ndutu.**

Tôngana mo baa mbênî gerê-mbêtî sô asû nî ùse na pekô tî terê, mo gbôto yâ tî tènè nî.

2.

Mo diko âtènè sô:

a/aa Am **s**a toro.

Toro **s**aa re.

e/ee Me **e** riwaa hɔa si.

Robert daka **ee** tɛ Zaa.

o/oo Am tɛ **f**ɔ nɛ.

A **f**oo nu laa kɔm.

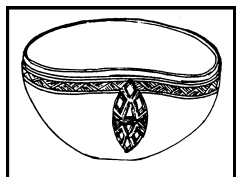
u/uu Wewei **r**u laa nɛ.

Wikoo yi **r**uu laa kɛɛ.

3. Na yângâ tî sängö, âmbupa kûê ahûnzi na voyelle. Me na yângâ tî Bhogoto, âmbênî mbupa mîngi ahûnzi na consonne :

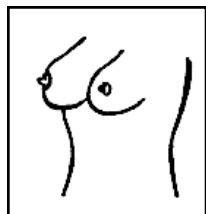
- bem, zaŋ, fɛt, labhan, tom, dhoŋ, nam, zan, sam.

- ndemnderem, witom, dubhen, borotom, bhɔn

bere

ɛ / ɛ

bore

geɛ gô
gedheɛ kêtê

zeɛ mé
peɛ kâmba

Gerê-mbětî “ɛ” ayeke lêgëôko tōngana tî sängö “e” na yâ tî âmbupa (= mots) tōngana: *vekë, mvene*.

Lêgë tî sängö “ɛ” na “e” na mbětî:

Mo sù kötâ ɛ tōngasô: Na kêtê nî
tōngasô:

Kua: Mo sù âgerê-mbětî tōngana âtäpandë sô
ayeke na gbenî:

ɛ

ɛ

ɛne

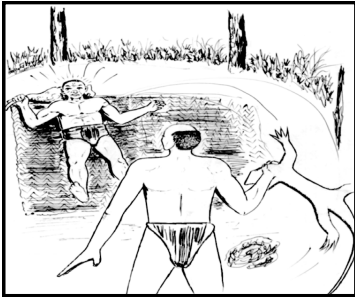
Siiwen:
Gee gene gana waire.

“Bhogoto, wewei, wikoo inë bem o, dee ende ene ne o di bægara me, ene zeiiwen o!” Siiwen o ne mɔɔ usimɔ, mɔɔ yammɔ, mɔɔ ba zu domne dededoonu kɔ wire ndaɲ ndaɲ.

Siiwen o

- ♦ Fiyo gbe mboro budawa reɲ ne
- ♦ Toro ndaa biye fe ne ridoro biye
- ♦ Siikafe gbɛɛ naa kɔ zaɲ
- ♦ Dawa yai ngɔn ne dawa ba bhɔkɔte
- ♦ Nɔe yakasiwen de tuwɔ ri ne
- ♦ Gbakan zɔɔ mɔ dizu diyo
- ♦ Zambere ee tɛɛ ne andɔbhɔ
- ♦ Detoite re, ne nyɔɲ nyɔɲmɔ re
- ♦ Sɔpiɲ gɔm tetuwɔ kɛɛ ne kɔ ɔmɛɛ
- ♦ Kɔfɔ ri gi ndaraban ne
- ♦ Rɔɔ dhɔɔ gbɛɛ gbazi
- ♦ Yaangbari sɔi ne ringbara
- ♦ Benɔe yai gere nde, yai mɔ kpa wen

hoo, te kpa ngimo ne naa ze pɛ duwo, ɔ andi tɛɛ ende: «Wanto nɛ de kɔfɛ dhaa ro o mɛ, ɔ te gbɛ nma sadhe ndan nɛ, ɔa pei re kɔa naa gbɛ sadhee haage? Weiduwɔ kɔ Daa yɔɔ mɔ, weene ne mɔɔ ba zu!!! Kɔzan

nyere mɔɔ mboro, ne koo kɔ Wanto andimɔ o di re mɛ, naa andi ende weiduwɔ karɛ ɔi nde? Ne nyaa tɔ ende eyam selele, weiduwɔi yɔɔ mɔ e in wen tɔwaa nɛ. Wanto a ze weeni, kɔ seraa kiraa, gbammɔ tɛɛ zuu te sadhe ne Wanto kara pei nɛ nyi. Yara naar pataa, ne nya wikoo yi si, pɛ sadhe ne ayaa yi, muraa naa nyɔɔi usɔ ende ne weiduwɔ kɔ seɲ kɔa. ɔ sii, ɔ kii mɔ in zɔgbaa te mɔ ne dɛɛ ende weiduwɔ koo o a yɔ mɔi. Yara ndan pata siyaa naa kɔ nanjaa ne zugurugbakporo, ne zugurugbakporo tɔ ende zɔɔ Gbɛɛ ne tɛɛ kɔ yai weiduwɔ kene o kɔ ha ha kɔfɛ ne o Wanto. ɔ baa, ɔ si, ɔ de ne mɔɔ kɔ seraa. O kii mbee o ne riwaa mɔ kpa Gbɛɛ, oo andi Sadhaɲsuwee o kɔa usɔ bhandi kɔ Gbɛɛ, koo nɛɛ, o bayaa o, oo ne o didhaa kɔfɛ wo o mɛ kɔa kpaa fiyo e. Ne mbete, mɔɔhoro dhanmɔ ne fiyo, ndoo gbɛ Gbɛɛ o bhɔn bhandifiyo kɔ kɔfɛ wo o. Gbakookoo karɛ tɔɔ ende: «Yaate de nyara ne mɔ kɔ wire ne, yaate fo mɔ kɔ wire ne, yaate zɔɔ mɔ kɔ wire ne dhanri ne, yaate e sɛɛ te mɔ kɔ wire ne kɔ yara kemɛ dɔkɔ zu nuu.

Kɔzan to nɔ zɔ, Gbɛɛ kpaa fiyo nde? Wibazu a ba zuwɛɛ saazu toi dewene!

Kua 1

Mo tɲngbi na lɛgɛ tɲ kamba ɔmbupa sɔ ayeke lɛgɛoko, sɔngɔ na Bhogoto:

wen	alingbi
zɛɛ	tɛnɛ
dɛ	kobɛla
rɛmɛ	sakpɔ
te	ngongoa
kpɛɛ	sɔra
gɛɛ	kɛkɛ

Kua 2

Mo sɔ “e” wala “ɛ” na ndo sɔ atɲa daa:

kɛtɛ sakpɔ	g__z__	kɛkɛ	t__
		mvene	nd__lɛ
likongɔ	s__r__	mbeto	k__ri
bobo	dor__	gɔ	g__
wɔ	w__e	dɔdɔrɔ	gbar__

Kua 3

Mo gbɲan ɔmbupa sɔ na Bhogoto:

mɔlɛngɛ	ngundɛ
tɛnɛ	mbɛtɲ
fɔ zo	bɛ
mvene	wɔ

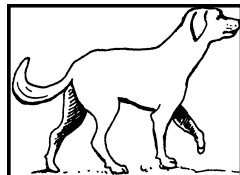
To kɔ ngoto inɛ gbare

Ngoto inɛ gbare nɛɛ o genɛ baa wikoo. O nɛɛ, o hɔ o. Wikoo yi gii ngere hoo o. Ne gbare ba ngere kɔ ee ngoto, ngoto tɔ wen ndan ne domne foyo gana zuu. Wikoo yi kire ngɔn mɔ te hɔgɔ, ne ngoto yu mɔ di kɔ zee mɛ. Ne gbare ba wikoo yi kɔ eraa.

Ɔ/ɔ

fɔ

toro

mbɔɔ	koro	yɔɔwire	wazin
mbɔi	nginza	mbɔɔbɔɔ	potopoto
gɔɔ	gûi	Am zɔɔ fɔɔi.	Mbɔ baâ doli nî.

Gerê-mbɛtî “ɔ” ayeke lêgêoko tɔngana tî sängö “o” na yâ tî âmbupa (= mots) tɔngana: *molongö, mosoro*.

Lêgê tî süngö “Ɔ” na “ɔ” na mbɛtî:

Mo sũ kötâ Ɔtongasô:

Ɔ

Na kêtê nî tɔngasô:

ɔ

Kua: Mo sũ âgerê-mbɛtî tɔngana âtäpandê sô ayeke na gbenî:

Ɔ

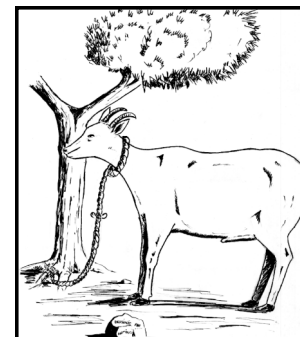
ɔ

gɔɔ

Siiwen:

Gɔɔ gɔm wire bene nyereɛ ne

Nɛ Gbɛrɛ kɔdhaa weeni. Oo kii ngɔn o bhandi ɔmtɛi pata wo o tɛ nyɛi nɛ, nɛ Wanto usi weiduwoi hɔ Gbɛrɛ nɛ Gbɛrɛ tɔ ende mii bayaa haage? Ngai be tɛm nɛ, kin ɔmam bɛnɛ. Nɛ Wanto ende mɛ nɛ ngawewei nam e tɛm nɛ mɛ. Yaa tɛ e foyo rim nɛ. Gbɛrɛ gbaa wen nɛ nɛ, ɔa hɔ kate weiduwo naa too rɔngo ende: «Bheyam nɛ tombam ende am ba mɛ nɛ nɛ hɛ, yaate he mɔ nɛ.» Kɔa yara pɛɛ tɛ tei, ɔ gbui weiduwoi teɛ ɔ tɛ, ɔ e kɔ ee Wanto. Wanto mɔ zɔɔ hɔgo kɔa hee mɔ nɛ toite ende wewei nɛ pudhe, mɛ nɛ ngawewei nɛ mbɛtɛ. Ndoo ba weiduwoi o si o di re koo o mɛ. O bhɔnɔ o nɛ nyereɛ nɛ Wanto ende are gbeyaa bhɔn tɛɛ, kɛmɛ ba muraa gɛmɛ si nɛ hɔ ko kɛmɛ. Nɛ Gbɛrɛ ende hoo hoo, nɛ mɔ kɛmɛ ba si nɛ, mi be kɔzanɔa nɛ.» Nɛ Wanto tɔ nɛ kɔ sɛrɛɛ ende: «Ɛɛ nɛ ge wen ge, kɔm bayaa si nɛ kɔ koo kɔm zɔkam hɔa wizɔ gɛ, dee ende am dɛ gɔzanɔ am raa Gbɛrɛ ɛnɛ, ɔ ba ngma riwaa ɔ si se nam in mɔ nam tɛ dɛi.» Kɔa tɔɔ hɔ Gbɛrɛ ende: kɔ ɔ hɔgo ndare kɛ tɛ rɛ, mɛ si dewenɛ. Gbɛrɛ baa riwaa si. Wanto kpaa riwaa mɔ gbɛ sadhei, ɔ hɔsi ndaraa dhɔɔmɔ, ɔ kai muraa si nɛ. Ko kɔa mɔ zɔɔ nɛ mboro hɔgo, kɔ sadhe nɛ kɔzanɔ gbataɛi, kɔa hee mɔ kɔwanɔ ende am kpaa dedewewei, wɔ mɔ gbeyam bhɔ bɛnɛ. Toite kɔm mɔ bhɔn kpoo domnɛ wei kɔm nɛ ngawewei. Yara taar pataa, kɔ ngma nya wikoo yi tɛɛ gɛnɛ zɔɔ doonu kɔ koo kɔ Wanto pataa naa pɛrɛ nɛ nutuwo kɔ Wantoi. Nya wikoo yi

To kɔ Wanto inɛ Gbɛrɛ

Wanto nɛɛ kɔfɛ, ʒ dɛɛ kɔfɛi teɛɛ, ɲma yara kɔa zɔkɔ ɲma weiduwa kɔ foraa naa tɔ nɛ kɔ sɛraa endɛ: «Ge nam tɛ dɛ mɔ nyɔɲ nɛ weiduwa kɔ foraame ge ndɛ?» Naa ba ko kɔa, ʒ si di re kɔa mɛ.

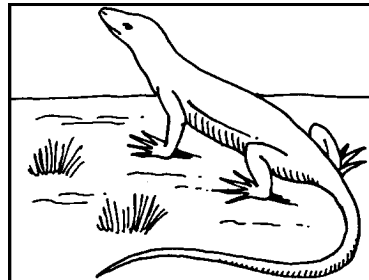

Yara buwaa pataa naa kpa bɛyaa k
Gbɛrɛ naa tɔ ɬaa endɛ: «Gbɛrɛ, mɛ
ɔrɛmɛ mɔ ɬa ee ham tɛ mɔ nɛ ganaame
mɛ?» Nɛ Gbɛrɛ kifi nɛ wen endɛ: «Am
rɛmɛ mɔ ɬa ee hɛmɛ.» Nɛ Wanto tɔ
endɛ: «Mɛ nɛ sɔkɔɛ nɛ mɛ rɛmɛ mɔ ɬa
w ee ham. Binɛɛ nɛ tuturɛ sut, mɛ tɛ mɛ
kpayam arɛ nɛ di ɲma dedebhandi

kpaɔ, mɛ zɛrɛ e ndɛ?»

Nɛ Gbɛrɛ endɛ ɛ zɛrɛ eyoo. Nɛ tuturɛ sut mɛi kɔ Wanto ɬɔɔ kɔ ɲgedhi Gbɛrɛ, ʒa zɔkaa kɔa tɔ endɛ: «Mɛ nɛ ɲgawewɛi, ɲma mɔɔ gan mɛ bɛnɛ, tɛ nɛ arɛ nɛ.» Koo baa riwaa o, o nɛɛ o teɛɛ o kɔ ri o buwaa, ndoo ɔm tɛ wo o. Nɛ Wanto tɔ endɛ: «Sɔsɔ, mɛɛ zɔɔ ɲma mɔ: Am ɬɛrɛ ɲma

weiduwa kɔm dɬaa foram o mɛ dɬɔɔ tɔkuri nɛ doo katɛ tuwa koo oi. Kare ɬɔɔ, kɔm usaa hɛmɛ, mɛ nɛ mɛ yai pɛɛ tɛ tɛi mɛ bayaa tɛɛ nɛ arɛ nɛ arɛ dɛ fetinyɔɲmɔ inɛ ko kare o.»

Kua 1

Mo diko ʔtɛnɛ sɔ:

Fɔɔ gana dɔmɔ.

A ndaka bezɔɲɔ.

Gɔɔ gɔmɔ ɲɔɔɔ.

Tɔɲɔ yaa yɔɲɔ gɔɔɔ.

Minimini roo kɔzan zɔɔ.

ɲgoyɔmɔ a poosan nɛ o.

Kua 2

Mo sɔ “ɔ” wala “o” na ndo sɔ ʔtɛɬa daa:

birä	bir__	kalä	g__r__
ngbö	g__ɔ	kangu	z__rɔ
nzara	w__	yäkä	f__
hömba	ba__	dödö	y__rɔ
doli	f__r__	susu	z__r__

Kua 3

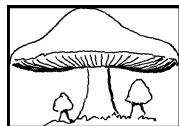
doli	_____	ngambe	_____
baä	_____	wazibä	_____
doli	_____	sigi	_____
kôgarä	_____	bälâwâ	_____

Mo gbɛɬan ʔmbupa sɔ na bhogoto:

To kɔ wewɛi inɛ toro

Yara nɛɛ yai ɬɔɔ, Desaa kara toro o buwaa mɔ nɛ yai. Oo raa o tɔi, nɛ toro oi kpa ɲma dɔmɔ ndoo gbɛ dɔmɔi. Oo raa o dɬɔɲ tɔi, nɛ gɔɔ ɬɔ zan dɬɔɔ mbɔrɔbhɔɔ. Gɔɔ yi mɔ zɔɔ toro oi ɬɔɲɔ, naa gɔm ɲmaa gbɛ. Desaa roo nu nɛ kɔwa nɛ nyin toroi endɛ:

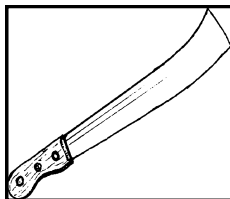
Bh / bh

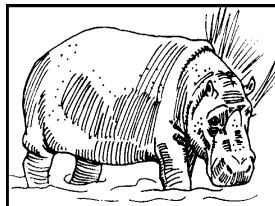
bhuwɔ

bholoko

bhunu

ngubhu

bhuko balëôko
dubhen nïkpä
Oe heme bho. Singïla na mo ngä.

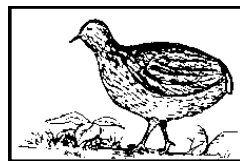
Âmbênî gerê-mbëtî sô ayeke ndurü na “**bh**” ayeke: “**b**”, “**mb**” na “**gb**”. Mo baâ âmbênî mbupa sô atöndä nî na âgerê-mbëtî sô:

biri

mboro

gbare

Siiwen:

Wirë fe fee bho.

Tënë tî kängbïngö-mbupa

Töngana mo sù mbëtî tongaso, mo lïngbi tî kängbi âmbupa ni pepe.

Täpandë: **bhu / kɔ** (mo kängbi nî äpe bhukɔ)
penge / ri (mo kängbi nî äpe = pengeri)

Mo bâa ngä: **do / kaa** (dutingo ni)
dhu / kaa (lingo ni)
dho / kaa (gbe ni)

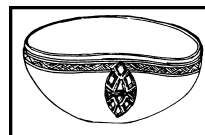
Mo kängbi yâ tî âgerê-mbëtî sô äpe:
bh, dh, gb, kp, mb, ng, ngb, , ñm

Kua:

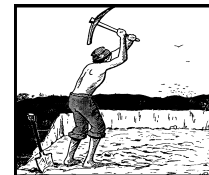
Mo kängbi âmbupa sô na lëgë nî.

riwaadoonu _____ ndodhowire _____
dhon/ñmaa _____ gonggo/riwaa _____
serë/ñgu _____ ngoro/bhoto _____

Tënë tî lëgô tî âmbupa

berë

Ngimɔ berë

Mo bâa âlimo na âmbupa sô:

Töngana mo bâa gï âgerê-mbëtî tî âmbupa sô, âla yeke lëgëôko. Me tötöngö tî âla na nda ni ayeke ndë ndë.

NB: Na yângä tî bhogoto, ambeni ambupa ayeke so alingbi asu lege ti mango ya ti tene ni.
Taa pande: zere, zere, kara, kara, daa, daa.

Âmbênî lêgë ndêndê tî süngö “i”

E bâa âmbeni mbupa ni:

1. o tɛɛ nɛ o dī tɛɛ mɔ zɔɔ wɪzɛɛ koo oī.
2. tɛyaa ndoo tɛɛ oī, ɔ ɔī.
3. tɛ wɪzɛɛ dɛɛ ɲmaa, tīi.

Na yâ tî âtênê otâ sô ayeke na ndüzü, tōngana mo dīko âgerê-mbêtî sô asû kâmba na gbenî (“ɛ” “i” na “ɛi”), mo bâa, tötōngö nî ayeke lêgëôko, sô atene: “ɛi”. Tōngasô, ayeke nzönî, mo gbû li tî mo kôzonî sî mo sû âgerê-mbêtî sô na mbêtî:

- Tōngana “i” agâ na pekô tî mbênî voyelle, fânî mîngi, mo sû nî “oi”. Täpandê: **wɛɛ oi**, **ndui oi**, **bhandi oi**, **tɛyaa ndoo tɛɛ oi**.
- Me tōngana “i” sô agâ na ndâ tî mbênî mbupa sî afa atene “dé-terminant” (mo bâa ndo na kugbê mbêtî 19), mo sû nî gî “i”.
Täpandê: **toro** (mbo) - **toroi** (mbo nî),
dore (bobo) - **dorei** (bobo nî)
- Tōngana “i” amû ndo tî “wo”, sô atene adīko “wo” pëpe, mo sû nî.
Täpandê: **tɛ wo o** (= tɛ wo oi) **kɔ wo o** (= kɔ wo oi)

Kua:

Ala gbîan âmbeti sô na yanga ti Bhogoto:

1. Ngûnzapâ apîka, me âbobo nî asigî pëpe.
2. Âzo nî amû ngâsa nî, âla hön na nî.
3. Âla bâa terê tî âla ngbanga tî mbênî zo ahânda âla pëpe!
4. Âla yê mbi gue na âla na ndokua tî âla kâ?
5. Gängö tî âbäkoyâ na yâ tî yâkâ nî, âla soro mbênî yê pëpe!
6. Kua tî âmôlengê nî ayeke nzönî pëpe.

Hânge!

Na yângâ tî sängö, âmbênî mbupa ayeke, sô asû nî na “i” + voyelle: *bîâ, ngîâ, tîa, kîo*.

Na yângâ tî bhogoto, âmbênî mbupa tōngasô ayeke nga da.

Täpandê: **fio** (fiyo), **bua** (buwaa).

Kua 1

Mo dīko âmbupa sô:

bhuwɔ, boro, mbɔɔ, gbinte, bheri, mbayaa, gbanga, bhise, bange, mbala, bhure, mbororo, bhutu, ngubhu.

Kua 2

Mo tîngbi na lêgë tî kâmba âmbupa sô ayeke lêgëôko, sängö na Bhogoto:

ngubhu	<i>balëôko</i>
bhuwɔ	<i>kpu</i>
ngbɔɔ	<i>ndeko</i>
mboro	<i>gügü</i>
duu	<i>makâko</i>
bhunu	<i>balaka</i>
Mbɔɔ	<i>konô</i>
bhukɔ	<i>hömba</i>
baa kɔm	<i>wängö</i>

Kua 3

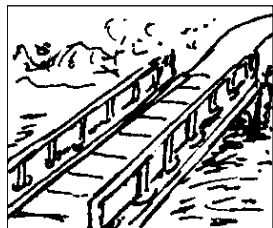
Mo gbîan âmbupa sô na Bhogoto:

<i>hömba</i>	_____	<i>ndo ahän</i>	_____
<i>kpoto</i>	_____	<i>makâko</i>	_____
<i>giriri</i>	_____	<i>kpu</i>	_____
<i>dödörö</i>	_____	<i>gügü</i>	_____

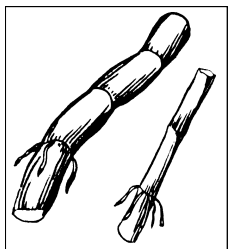
To kɔ ndarawese inɛ fɔ

Kɔzanɔ doonu kɔ ndarawese, mɔ kɔa naa ngoyɔ ndanɔ nɛ tom. A ho nɛ tuturɛ nɛ tom, ɔmɔtɛ bɛnɛ. Fɔ dɛɛ nyumsɛrɛ nɛ tɔ hɔ ndarawese ende, ge nɛ mɛ dɛ nam hɔgɔɔ ge? E ham ɔm tɛm, mɛ bhɔ mɛ ɔm tɛ mɛ. Tom gbɛ wirɛ nɛ, tom sa nɛ bhɔ.

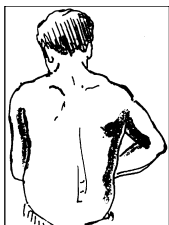
Dh / dh

dhoo dana

Kedhe

dhonj

ndodho

dhoo ri

dhonj riwaa

me pei dhonj

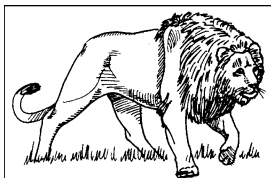
gbe ti ngu

peko ti legë

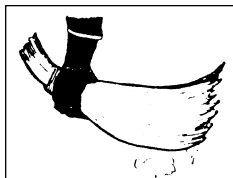
mo kiri na peko.

Âmbênî gerê-mbêtî sô ayeke ndurü na “**dh**” ayeke: “**d**” na “**nd**”. Mo baâ âmbênî mbupa sô atöndâ nî na âgerê-mbêtî sô: **_d, na nd.**

Mo baa ambeni mbupa so atondani na gere mbeti so:

dile

ndo

Siiwen:

Moo ze dhuu ri wire dhuki

E baa âmbeti sô:

1. Ne me sa mo ha wihusimo, ha te a tji mbeti kom ham.

2. A bhono kotuwo, keme zoo hage ne me yu mo me raa.

Lêgëoko tōngana tî yângâ tî farânzi, ti luti na ndö ti mbênî tene.

Tââ pande: ne mi (nam)

go a (ga) ha a (ha) ko a (ka)

Âmbupa sô alîngbi tî kpala gerê-mbêtî nî ayeke sô:

am → mi nya am → nyam

bayam → bam ri am → rim

sayam → sam lebhe am → lebham

Kua 3

Mo sũ kamba na terê tî âmbupa sô asû nî na lêgë nî:

ne mi - ne me

ne a - naa

ne ene - nene

ne wo o - ndoo o

Hânge !

Tōngana mbupa ahûnzi na consonne, si “**a**” alîngbi tî gâ na pekônî, “**a**” agâ “**aa**”, wala “**i**” ti tene tene na ndo ti ôko mbupa ni. Tâpandë:

tana (tanai) dhonj a (dhonjaa)

nya a (nyaa) wen a (wendaa)

am zoko a (am zokaa) are gom a (are gomaa)

1. Töngana mbupa ûse afa yê ôko, ayeke bungbi ni tongaso.
Täpandë: **damtuwɔ, behe, dhoŋwire.**
2. Töngana mbênî mbupa atöndâ nî na “wî”, ngâ töngana mbênî mbupa atöndâ nî na “mɔ ” wala ahûnzi na “mɔ ”, alîngbi tî kângbi pöpö nî pëpe.
Täpandë: **widaisadhe, wigɔmfɔ, dhaŋmɔ, mɔɔnyɔŋ.**
E lingbi nga ti wara atäpandë töngana:
wihusimɔ, wikipamɔ, bhandinyɔŋmɔ.
3. Töngana kôzo mbupa ahûnzi na voyelle na ûse mbupa nî atondâ nî na voyelle, alîngbi mo zia ‘ h’ na pöpö nî. Täpandë: **wihîŋmɔ, wihusimɔ, mɔɔhorotom.**

Kua 1

Mo ngoro na keke mbeti âmbupa so asû ni na lêgë nî:

dam-tuwɔ - damtuwɔ wibombori - wibo-mbo-ri
dhoŋwee - dhoŋ-wee wi-iŋ-mɔ - wihîŋmɔ
bhandidoonu - bhandi - doonu dhaŋmɔ - dhaŋ-mɔ

Kua 2

Mo gbîan tënë sô na Bhogoto na ndö tî mbênî kugbë-mbëtî:

Mbênî wabätängö-tabâ amû âtaba tî lo, sî lo fono na âla tî te yê. Lo fono na âla ngbii sî lo sî na yângâ tî mbênî yâkä sô wabätängö-nî ahônde terê tî lo. Âtaba nî alî na yâ tî yâkä tî kôlî nî. Wabätängö-yâkä nî ayê tî pîka wabätängö-tabâ nî, sî lo kpê lo kîri. Töngana lo sî na ködörö, âzo tî terê tî da tî lo alöndö tî pîka wabätängö-yâkä nî. Zo tî bätängö-yâkä nî ngâ ague aîri âsewa tî lo sî âla tiri.

Kua 1

Mo dîko âtënë sô:

Wire roo dhɔɔ dhuko ri. E hɔ doo dhoŋ kubha mɛ.
 A ɔɔ kodhe ri. Wikoo gaa mɔ ne ndo.
 Wihizrael o ɔ dhɔɔ dhoko gara.

Kua 2

Mo sû **dh, nd** wala **d** na ndo sô atîa daä:

<i>zonga</i>	__ra	<i>makongö</i>	__ɔɔ
<i>mvene</i>	__ɛɛ	<i>ngbângbâ</i>	za__a
<i>gozo</i>	gɔ__ɔ	<i>pörö</i>	__akara
<i>ngbâa</i>	__qra	<i>ngäsa</i>	__uwo

Kua 3

Mo gbîan âmbupa sô na Bhogoto:

<i>lêgë</i>	_____	<i>sâra</i>	_____
<i>ngbâa</i>	_____	<i>kîri</i>	_____
<i>kêté</i>	_____	<i>bobo</i>	_____
<i>leke</i>	_____	<i>bozö</i>	_____

To kɔ Zai inɛ bendui o

Zai baa bholo pi gereɛ mɔ ne fɔ. Aa zɔɔ kɔ bholoi zudho ne dombaa, kɔa zɔkɔ ende ne ndui o ne nyɔŋoi domne kodhe firesunu ne bhɔnɔ kɔ zaŋaa nyi. Aa raa tîi, kɔa zere fomɔ kɔzaŋ bholoi, naa yakasi bholoi, bendui o aa nu, naa gbɛ wo o fet. A ne, a e wo o kawee, a kai sineɛ hɔ bem kɔa o.

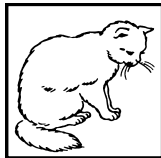
ŋm / ɲm

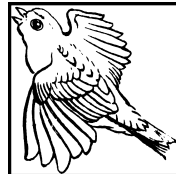
ɲma

ŋm ɲma do
 ɲmana gonda

Âmbênî gerê-mbêti sô ayeke nde na “**ŋm**” ayeke: “**m**” na “**n**”. Mo baâ âmbênî mbupa sô atöndâ nî na âgerê-mbêti sô:

minimini

nɔɛ

Siiwen:

Koro ɲma mɛ, nɛ mɛ ɲma nu

Kodë tî dikongö ambeni âmbupa

Mo baâ âmbupa sô:

daa	daa yi	daa o	daa oi	
ngängä	ngängä nî	ângängä	ângängä nî	
binyɛ	binyei	binye o	binye oi	ngo
ri	rii	ri o	ri oi	lê
wirɛ	wirɛi	wirɛ o	wirɛ oi	zo
wee	weeyi	wee o	wee oi	wâ

1. Töngana mbênî mbupa aköndâ nî na “**o**” sô afa atene âyê ayeke ûse wala mîngi, asû “**o**” nî gî na dawa tî mbupa nî.
Täpandë: **daa → daa o**.
2. Töngana mbênî mbupa ahûnzi na “**i**” sô afa atene “référentiel”, asû “**i**” nî gî na ndängbâ tî mbupa nî.
Täpandë: **ri → rii**.

Mo baâ âmbupa sô:

danwirɛ	(dan wirɛ)	yingo tî zo
maɲwese	(naɲ wese)	ngbonga
kɔ tuwɔ	(kɔ tuwɔ)	ya ti da
mɔrkɔzaɲaandanɲ	(mɔrkɔzaɲaandanɲ)	omenê
behee	(be hee)	kêtê mabôko
dhaɲmɔ	(dhaɲ mɔ)	sïökpärî
mɔɔnyɔɲ	(mɔɔ nyɔɲ)	kôbe
wikiizoro	(wikii zoro)	zo tî gîngö-susu
wihɲmɔ	(wih iɲmɔ)	wandarä

Mo baâ fängö-ndâ tî âmbupa sô na ndö kugbë tî pekô.

wihusimɔ ine wiɲammɔ

Kîri ni na ndonî

1. Mo tîngbi na lêgë tî kâmba âmbupa sô ayeke lêgëoko:

ndeɛ	ndeke	dhaŋ	bâa
dɔɔ	zeme		
nɔɔɔɔ	ngbâ	zɔɔ	gûî
bhɔn	mvene		
nɔɛ	ndurü		
paa	ngû lavu	gɔɔɔ	buba

Mo gbîan âtënë sô na Bhogoto:

- a) Mbî kû mo tîtene mo te gûî. _____
- b) Mbênî mbo amû ângusû na gbe tî gô tî lo, lo gue na nî na ndo tî kôgarâ tî lo.
- _____
- c) Töngana ndo ahän, mo tene na Pierre, lo gue lo wara mbî na yângâ tî dû tî ânyama kâ. _____
- d) Töngana ndo avûko awe, lo mû bozö tî zembe tî lo na gbe tî mabôko tî lo.
- _____

To kô Gbaasu ine toro kɛ o

Te bɛɛ nɛ rakaa, ŋma wewei nɛ nyinaa ende Gbaasu nɛ fɔ ine toro kɛ o. Ee zɔɔ kɛa zɔkɔ gbadɔkɔ kpɛ o tɛ ŋma toroi, naa dɔi wo o a nu. A nɛɛ, a dɛ tom teee, ɛa pei dhon gene ɔmɔ tɛɛ, kɛa zɔkɔ gbadɔkɔ kpɛ oi tɛ kpɔɔ toroi naa dɔi wo o a nu. A dɛɛ tom sa, a ngoi mɔ pei di re i kɛa pɛi rii dhon tɛ kpɔɔ toroo, kɔ gbadɔkɔ kpɛ o nɛ tɛɛ yɛ. Kɛa tɔɔ nɛ kɔ sɛraa, am rɔŋgɔ e ŋma yara kɔm dɔɔ nɛ o a riwee gere.

Kua 1

Mo dîko âmbupa sô:

ŋmana, nu, naŋ, nam, mai, maa, ŋma, maandere.

Kua 2

Mo sũ m, n, ŋ, wala ŋm na ndo sô atîa daä:

bem ine__aa kɛɛ. Wire gɔmɔ __ana a __u.

Wire o raka __ɔ koro o ɛ_ɛ.

Nyam __a te dɔ tuwɔ kɛɛ nɛ. Am dɔɔ nɛ__aa nɛ kotɔi.

Fɔɔ__aa tana dhɔɔ ri.

Kua 3

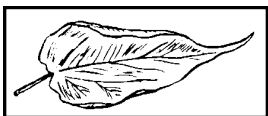
Mo tîngbi na lêgë tî kâmba âmbupa sô ayeke lêgëoko, sängö na bhgoto:

maa	nyaon
mɔrkɔ	mbeni / do
mamu	purû
dhɔɔ	kügbe
ŋma	ngia
minimini	okü

To kô ŋma wewei ine zambere

Ŋma yara, ŋma wewei o buwaa nɛ o gene kire sadhe. O nɛɛ, o kpa dhɔɔ zambere o. O bhɛa pataa teee, koo zɔkaa o, nɛ nɛ ndoo sayaa o ende gbɛagbaa waa he mɔ. Nɛ wewei oi dɛ kei, o nɛ, o yoi katɛ ŋma tɛ, nɛ ŋmaa ndaŋ ŋma kote maa. Zamberei mɔ zeï hɔɔ naa gɔm yui, a raa. Mɔ nɛ wineyai o ngoi nɛ nɛ yai nɛ dɛɛ giti nei niŋ. O sii, o ɔ wɔ o domnɛ kote maa nɛ wei kɔyɔm kɔyɔmi.

A / a

ḁ maa

Ḃ / Ḃ

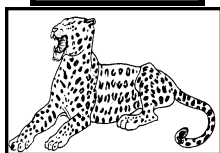
kpḂ

I / i

zi

Ḅ / Ḅ

gḄ

U / u

fui

ḁ	ayeke tōngana	a,	me adiko	ḁ	na yā tī hōn.
Ḃ	ayeke tōngana	Ḃ,	me adiko	Ḃ	na yā tī hōn.
i	ayeke tōngana	i,	me adiko	i	na yā tī hōn.
Ḅ	ayeke tōngana	Ḅ,	me adiko	Ḃ	na yā tī hōn.
u	ayeke tōngana	u,	me adiko	u	na yā tī hōn.

Mo diko âtënë sô ayeke na gbenî:

a	me a laa gere.	Ḃ	are gbḂ ne sadhe.
ḁ	me ḁka laa kaa.	Ḃ	mangoro te gbḂ ne.

i	me a ri te kpoo yi.	u	ku bem hoo ri ḁmaa.
i	me e kpoo yi ha ri se.	u	ku rii di kuru me.

ḁ Ḃ i Ḅ u

Kua 1

Mo diko âtënë sô:

kpḂ a te toro pente.

Me tḁ wen mḁ ne hoo yi.

Ḃ pi paa riwee.

Mii doo dḁ ine me.

Wire danḁ benyana.

Ḃma waratei ngoi mḁ gbḂ.

Mo baa ândiä sô:

1. Tōngana âvoyelle ayeke na terê tī m, n, Ḃ wala Ḃm, adiko âla kûê na yā tī hōn. Ndâli nî, alîngbi tī sū “cédille” na âvoyelle sô pḂpe.
Täpandë: mḁ, nam, danḁ, dhanḁ, Ḃma, inḁ, dun, sam.
2. Tōngana adiko kôzo voyelle tī mbênî mbupa na yā tī hōn, adiko âtanganî kûê na yā tī hōn ngâ. Me asû “cédille” gi na kôzo voyelle nî.
Täpandë: gbḁra, danḁ, dḁri, dḁdhe, dḁre. Tōngana âvoyelle sô adiko na yā tī hōn amû pekô tī terê, asû “cédille” na oko awe.
Täpandë: tḁi, dḁ, fḁu, gḁe, riḁ, gḁa.

Kua 2

Mo sū “cédille” na ndo sô atîa daä:

Tana omḁ tee ne dhooi. Wizḁ o kara toi kḁa raa nee. Ḃ gbḂe zi te kam. Tḁwire ine bui nyḁmḁ ngḁn taboro ndanḁ.

Siiwen:

Fiyo doo haḁ gbḁrazawa ge,
e pi kḁ kḁ ndanḁ ndanḁ